

BOGUSZ WASIK

**Zamki krzyżackie w Starogrodzie i Bierzgłowie
na tle innych komturskich siedzib nieregularnych
w świetle nowych badań**

**Teutonic Order's castles in Starogród and Bierzgłowo
against the background of other commanders' irregular seats
in the light of new research**

Zarys treści. W artykule przedstawiono nowe dane na temat układu, przekształceń i datowania zamków wysokich w Bierzgłowie i Starogrodzie, na tle dotychczasowej wiedzy o krzyżackich komturskich zamkach nieregularnych. Cechowały je skomplikowane dzieje budowlane, odzwierciedlające tendencje przemian architektury zamkowej w Prusach w XIII–XIV wieku.

Słowa kluczowe: zakon krzyżacki, Krzyżacy, zamek krzyżacki, dom konwentu, zamek nieregularny, Starogród, Bierzgłowo, Zamek Bierzgłowski.

Badania przeprowadzone w 2017 roku w ramach projektu pt. „*Castra terrae culmensis – na rubieży chrześcijańskiego świata*”¹, dostarczyły nowych danych o dotąd bardzo słabo poznanym zamku w Starogrodzie (*de facto* starym Chełmnie; *antiquum Colmen, Althaus Culm*), a także umożliwiły bardziej niż do tej pory precyzyjną rekonstrukcję przekształceń warowni w Bierzgłowie². Oba obiekty należą do grupy zamków nieregularnych, a więc najstarszych murowanych w Prusach, do których zaliczają się także warownie w Grudziądzu, Pokrzywnie i Toruniu na ziemi chełmińskiej oraz w Bałdze, Dzierzgoniu i Kwidzynie (stary zamek)

¹ Projekt kierowany przez prof. dr. hab. Marcina Wiewiórę z Instytutu Archeologii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu (nr 2bH 15 0078 83), finansowany w ramach Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki, moduł Rozwój 2b.

² Obiekt obecnie znajduje się na terenie wsi Zamek Bierzgłowski, ale w tekście stosowana będzie nazwa historyczna i tradycyjna – Bierzgłowo.

w Dolnych i Górnych Prusach (Torbus 2014, s. 52–90; Wasik 2016a, s. 245–271). Stan wiedzy na ich temat jest różny, szczególnie niekompletny w przypadku trzech ostatnich obiektów³.

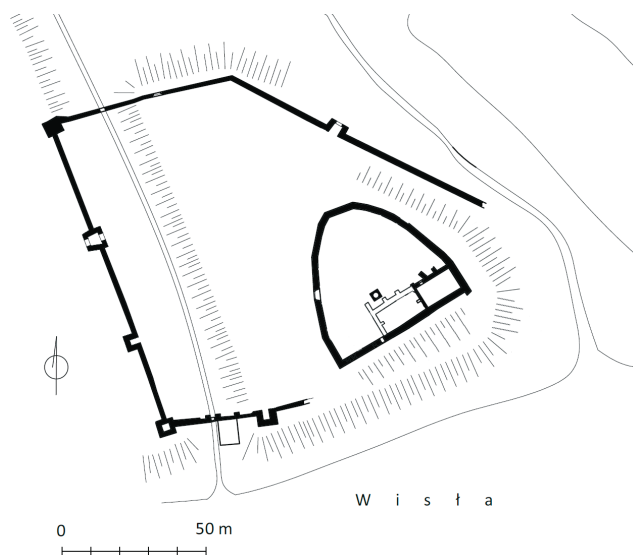
Badania wskazują, że nieregularne zamki murowane stanowiły kontynuację krzyżackich warowni drewniano-ziemnych, które z kolei, niekiedy wznoszono na zrębach starszych, wczesnośredniowiecznych grodzisk (Wasik 2016b, s. 233–244). Odróżniało to opisywane obiekty od późniejszych, regularnych domów konwentów (Wasik 2016a, s. 319). Na relikty faz drewniano-ziemnych natrafiono więc w Toruniu, Grudziądzu i Pokrzywnie (Wasik 2016b, s. 237–244). Także w Dzierzgoniu i Kwidzynie odkryto pozostałości grodów wczesnośredniowiecznych, które zaadaptowali Krzyżacy (Heym 1933, s. 13–14, 21–25; Pawłowski 2003, s. 284–285; 2005, s. 212–213). Analogiczną sytuację zakłada się także w przypadku Bałgi, za czym przemawiają przekazy pisane (Torbus 2014, s. 67). Powyższą tendencję potwierdziły w pełni ostatnie badania w Starogrodzie (Wasik 2017a, s. 51) i Bierzgłowie (Zamku Bierzgłowskim)⁴, co koresponduje z przekazami pisanymi (*Piotr z Dusburga*, s. 83–84, 135).

Nieregularny układ pierwszych krzyżackich zamków murowanych wynikał nie tylko z tego, że budowano je na zrębach warowni drewniano-ziemnych, ale także z układu terenu, którego wówczas jeszcze nie przekształcano drogą prac ziemnych. Takie przeobrażenia stały się charakterystyczne dopiero po około 1280 roku (Wasik 2016a, s. 113–114). Pierwsze elementy murowane budowano już w latach 50.–60. XIII wieku na zamku w Toruniu. Na zbliżony okres przypada początek murowania zamku w Bałdze. W Grudziądzu i Pokrzywnie inwestycje takie datować można na lata 70.–80. XIII wieku; wznoszono wówczas mury obwodowe domów konwentów. W Toruniu miały one zarys łamanej podkowy (ryc. 1), w Bałdze wieloboczny (ryc. 2). W Grudziądzu i prawdopodobnie w Pokrzywnie (ryc. 2) najpierw przystąpiono do budowy murów z najłatwiej dostępnej strony. We wspomnianym wyżej okresie powstały także pierwsze murowane budynki zabudowy wewnętrznej warowni; były to tylko pojedyncze gmachy. Wydaje się, że już od początku planowano tam lokalizację świątyń, co potwierdza przekaz z lat 60. XIII wieku odnoszący się do Torunia⁵. W Toruniu pierwszy, wzmocniony od strony dziedzica przyporami budynek zajął południowo-wschodni narożnik założenia. Jego fundament zaczęto być może wznosić już podczas budowy kurtyny

³ Wiedza na temat zamku w Bałdze bazuje na badaniach wykonanych w końcu XIX wieku przez Conrada Steinbrechta (1888, s. 98–105), z kolei niezachowany stary zamek w Kwidzynie był przedmiotem prac archeologicznych jedynie w latach 30. XX wieku (Heym 1933). Zamek w Dzierzgoniu badany był w latach 1998–2004, jednak z powodu śmierci kierującego pracami Antoniego Pawłowskiego, wyniki nigdy w pełni nie zostały opracowane. Ukazały się tylko krótkie artykuły tego autora, w których brak nawet rekonstrukcji całościowego rzutu zamku (Pawłowski 2003; 2005; 2008).

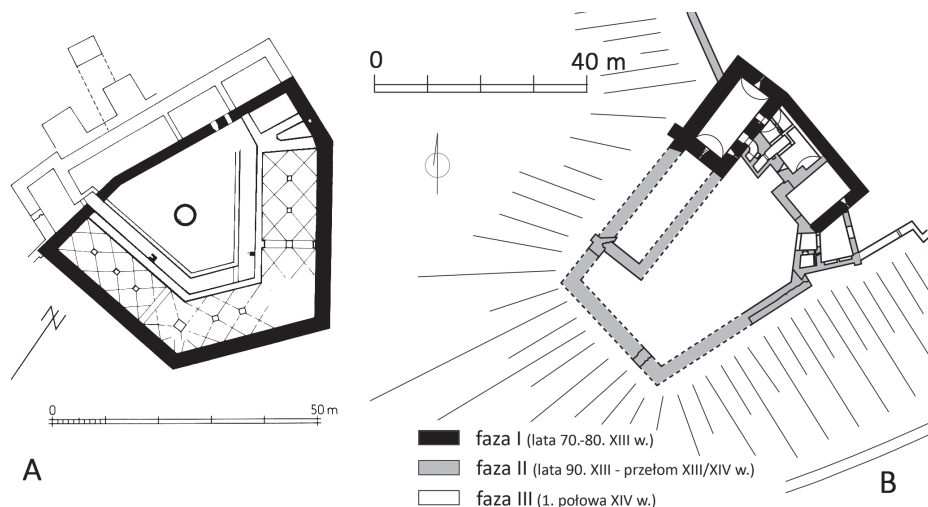
⁴ Początkowo odkryty na parchamie bierzgłowskiego zamku wał zinterpretowany został jako pradziejowy, jednak kolejne analizy materiałów wykazały jego XIII-wieczną chronologię.

⁵ W dokumencie z 1263 roku biskup warmiński Anzelm udzielił odpustów angażującym się w podjętą przez komtura budowę nowej kaplicy na zamku w Toruniu (CDW, nr 45).

Ryc. 1. Toruń. Stan zabudowy murowanej domu konwentu i przedzamcza w latach 60.–70. XIII wieku (rys. B. Wasik)

Fig. 1. Toruń. State of masonry structure of house of the order and the outworks in the 1260s–1270s (drawing by B. Wasik)

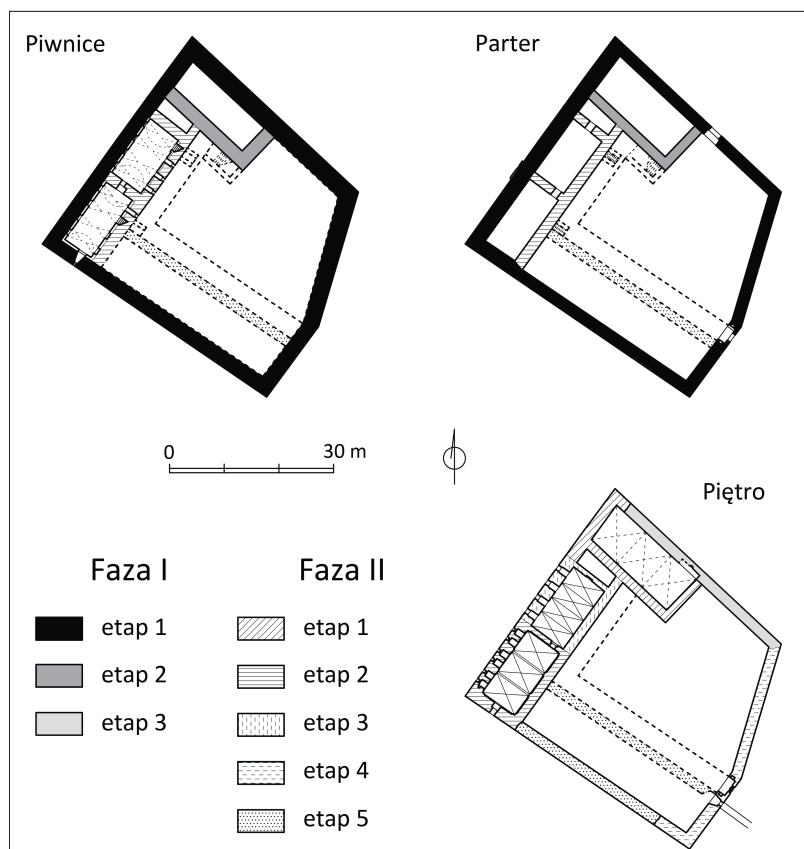
Ryc. 2. Rzuty domów konwentów: A – Bałga, z zaznaczeniem kurtyny obwodowej (kolor czarny), wzniesionej w pierwszej fazie (wg Torbus 1998), B – Pokrzywno, z zaznaczeniem faz budowlanych (oprac. B. Wasik)

Fig. 2. Plans of houses of the order: A – Bałga, with the indication of the perimeter curtain (black), erected in the first phase (after Torbus 1998), B – Pokrzywno, with the indication of the construction phases (edited by B. Wasik)

obwodowej, ale zrealizowano go w kolejnym etapie prac. Prawdopodobnie w latach 70. XIII wieku rozpoczęto też budowę pomieszczenia sąsiadującego z nim od zachodu. W Bałdze natomiast kaplicę umiejscawia się w skrzydle południowym, ale brak badań uniemożliwia wyciąganie wniosków odnoszących się do etapów powstawania zabudowy. W Grudziądzu i Pokrzywnie pierwsze budynki wzniesiono łącznie z odcinkami kurtyny obwodowej. W zamku grudziądzkim był to gmach dwudzielny, w drugim z wymienionych – mniejszy, jednoprzestrzenny. Co istotne, z analizy wyników badań architektonicznych wynika, że wznosząc te budynki nie planowano dalszej murowanej zabudowy w obrębie zamków wysokich. W Pokrzywnie jej późniejsze powstanie wymusiło korektę układu otworów okiennych i drzwiowych. W toruńskiej warowni obecność w kurtynie wschodniej gniazd pod belki stropowe wskazuje, że planowano w sąsiedztwie jakąś formę zabudowy, ale na pewno znacznie skromniejszą niż zrealizowana później, gdyż jedna z przypór pierwotnego gmachu znalazła się w efekcie we wnętrzu młodszego (wschodniego) skrzydła zamku. W Grudziądzu natomiast późniejsza część skrzydła południowego otrzymała mniejszą szerokość niż starsza (Torbus 2014, s. 67–69; Wasik 2016a, s. 245–263; 2016b, s. 245–249; Nawrocki 2017, s. 18–21). Poza wymienionymi budynkami w opisywanych zamkach musiała niewątpliwie istnieć inna zabudowa wewnętrzna – drewniana; z taką – być może – należy łączyć wspomniane gniazda belek w kurtynie wschodniej zamku toruńskiego.

Aktualne badania zamku w Bierzgłowie (szerzej – Wasik 2017b) potwierdziły poprzednie wnioski odnośnie do jego układu w pierwszej fazie budowy (Wasik 2016a, s. 265; 2016b, s. 249–250), wykazując jednocześnie etapowość tej realizacji (ryc. 3). W pierwszej kolejności przystąpiono do wznoszenia kurtyny obwodowej, wykonując jej kamienny, dolny poziom. Materiał budowlany nie stanowi tu – wbrew pozorom – kryterium wyróżniającym realizację z pierwszej fazy, ponieważ budowanie dolnych partii muru z kamieni i górnych z cegieł była standardem (Wasik 2016a, s. 178–179). Również w Bierzgłowie od razu planowano murowanie warowni także z cegły. Z tego budulca w pierwszym etapie wykonano między innymi dolny poziom ściany niszy w kurtynie wschodniej. Bramę umiejscowiono na osi kurtyny północnej, jednak obecny jej kształt należy datować na okres następny. Już Tadeusz Jurkowlaniec zwrócił uwagę, że portal w ostatecznej postaci jest dziełem powstałym w wyniku przebudowy (Jurkowlaniec 1989, s. 59–60). Potwierdza to forma oprawy niszy bramnej od strony dziedzińca, w której do prosto zakończonych krawędzi muru kamiennego dostawiono, wraz z drugim łukiem zamykającym od góry, ścianki ościeżnicowe z cegieł, nie przewiązując tych elementów ze sobą.

W drugim etapie opisywanej fazy rozpoczęto murowanie krótkiego skrzydła w narożniku północno-zachodnim, które w przyszłości na piętrze miało mieścić kaplicę. Powstała wówczas piwnica i prawdopodobnie parter budynku. Co istotne, cechy architektury wskazują, że na tym etapie nie planowano budowy sąsiednich

Ryc. 3. Bierzgłowo. Fazy i etapy budowy zamku wysokiego – domu konwentu (oprac. B. Wasik)

Fig. 3. Bierzgłowo. Phases and stages of the high castle – the house of the order construction (edited by B. Wasik)

skrzydeł⁶. Pod koniec pierwszej fazy (trzeci etap) rozpoczęto też budowę górnego, ceglanego poziomu kurtyny obwodowej od północy. Charakter założenia realizowanego w pierwszej fazie jest zatem analogiczny do wskazanego wyżej, w innych zamkach nieregularnych. Niestety, brakuje bezpośrednich wzmianek umożliwiających datowanie inwestycji. W 1270 roku pojawił się pierwszy raz komtur bierzgłowski (Jóźwiak 1997, s. 81–82) i to najpewniej w związku z powołaniem komturstwa rozpoczęto budowę zamku murowanego. Natomiast zastosowanie w kurtynie północnej wzoru z zendrówek, pozwala datować jej

⁶ W kurtynie obwodowej brakuje okien piwnicznych skrzydła zachodniego, a także oporów pod sklepienia owych piwnic co spowodowało, że wzniesiono je na dostawionych ściankach oporowych. Wtórność skrzydła zachodniego potwierdza także ekspozycja fundamentu skrzydła północnego z odsadzką, która po wzniesieniu piwnicy sąsiedniego skrzydła, odsłonięta, znalazła się w jej wnętrzu.

koniec na lata. 80. XIII wieku, gdyż z tego okresu znane są najwcześniejsze w Prusach przykłady takiej dekoracji (Torbus 1998, s. 324–326; 2004, s. 230–233; Herrmann 2007, s. 100).

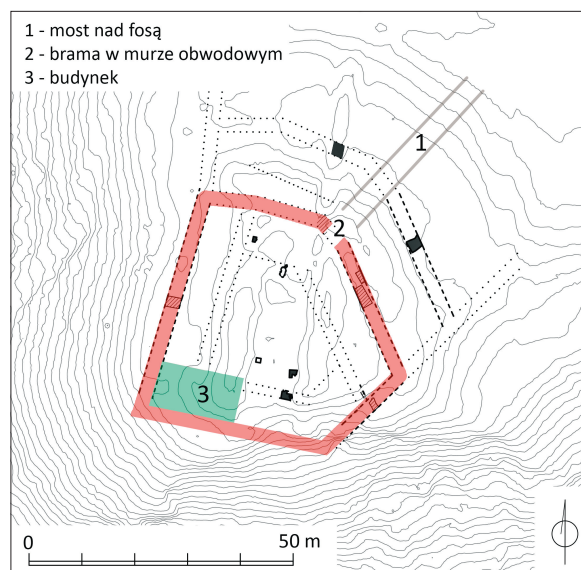
W Starogrodzie zachowane wyraźne negatywy murów i budynków oraz dokładne opisy nowożytnie pozwalają dość dobrze zrekonstruować układ gruntownie rozebranego zamku (Wasik 2017a). Miał on zarys nieforemnego pięcioboku o rozpiętości około 48 m. Na podstawie wyników badań wyżej wymienionych zamków, należy przyjąć, że najstarszym elementem obiektu w Starogrodzie jest obwód murów (ryc. 4). Możliwe jest też wskazanie lokalizacji bramy wjazdowej w rejonie styku kurtyn północnej i północno-wschodniej. Jeśli chodzi o formę pierwotnej zabudowy wewnętrznej, to należy zwrócić uwagę na powtarzalny schemat – pierwotny budynek murowany odpowiadał późniejszej lokalizacji kaplicy. Jej położenie w południowo-zachodnim narożniku domu konwentu w Starogrodzie można precyzyjnie określić dzięki inwentarzom nowożytnym (*Inwentarz 1646 i 1676*, s. 35–36, 119; *Inwentarz 1723–1747*, s. 7–8; *Inwentarz 1759*, s. 4). Musiała ona, podobnie jak w Bierzgłowie, zajmować krótkie skrzydło. Biorąc pod uwagę przedstawione wyżej analogie jest wielce prawdopodobne, że dolne kondygnacje tego budynku zaczęto wznosić już w opisywanej fazie budowy zamku, najpewniej etapami. Przemawia za tym rozpiętość czasowa – około pół wieku – między początkiem budowy zamku murowanego a ukończeniem kaplicy (por. niżej).

Ustalenie datowania pierwszego okresu budowy zamku w Starogrodzie następuje z trudnością. Badacze sugerowali, że był to jeden z najstarszych obiektów murowanych (Heise 1887, s. 16; Steinbrecht 1888, s. 19; Toeppen 1880, s. 8–9; Torbus 1998, s. 337; 2014, s. 70). Takie założenie wynikało między innymi z przypuszczenia, że w latach 1246–1285 mieściła się w nim pierwsza siedziba komturów ziemi chełmińskiej, a około 1250 roku powołano tam komturstwo starochełmińskie⁷ (Torbus 1998, s. 70; Józwiak 2001, s. 45). Odkrycie w warstwie nasypowo-niwelacyjnej skrzydła północno-wschodniego monety krzyżackiej bitej w latach 1237–1248, może potwierdzać wczesne datowanie inwestycji. Budowę zamku murowanego rozpoczęto więc – prawdopodobnie już około połowy XIII wieku.

Kończąc prezentowanie wczesnego okresu budownictwa zamkowego w Prusach należy poświęcić jeszcze nieco uwagi wybranym aspektom techniki budowy. Starsze wały niwelowano tylko częściowo, stawiając mury po ich wewnętrznej stronie (w Toruniu i Bierzgłowie; ryc. 5, 6) lub w ich obrębie (w Pokrzywnie), w niektórych przypadkach całkowicie usuwano starsze fortyfikacje, przez co brakuje ich pozostałości (w Grudziądzu i Starogrodzie⁸; ryc. 6). Pod fundamenty

⁷ Obecnie wiadomo, że nie mogło powstać przed 1250 rokiem. Pierwsza wzmianka o komturze pochodzi z 1251 roku (Löwner 1998, s. 165–166; Józwiak 2001, s. 115; 2001, s. 49–50).

⁸ W Grudziądzu i Starogrodzie poziomy prahistoryczne zalegały płytko.

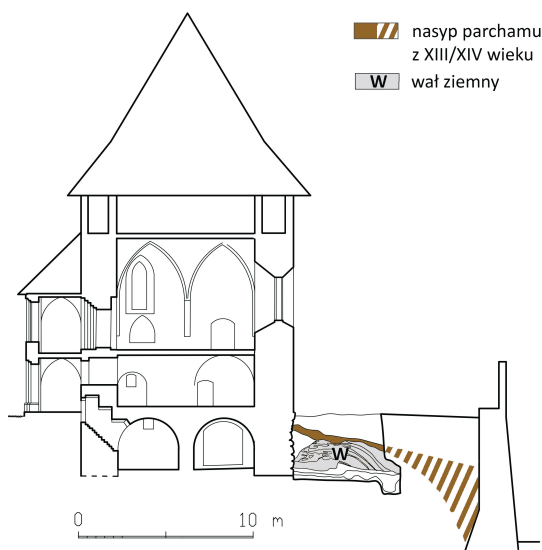

Ryc. 4. Starogród. Rekonstrukcja rozplanowania pierwszej fazy murowanej zamku wysokiego (oprac. B. Wasik)

Fig. 4. Starogród. Reconstruction of the layout of the first masonry phase of the high castle (edited by B. Wasik)

wykonywano rowy wąskoprzestrzenne i murowano je z kamieni, zazwyczaj bez odsadzek, ewentualnie jedynie z bardzo delikatnie zaznaczoną warstwą koronującą (Pokrzywno, Grudziądz, Toruń). Jednak w Bierzgłowie ława fundamentu kurtyny obwodowej ma wydatną odsadzkę. Cechą charakterystyczną fundamentowania opisywanych zamków jest też fakt, że w przeciwieństwie do późniejszych regularnych, występują różnice w poziomie posadowienia poszczególnych odcinków kurtyny obwodowej. W Grudziądzu wynoszą one nawet około 6 m, w Toruniu około 1 m, w Starogrodzie blisko 3 m, w Bierzgłowie (na podstawie poziomu posadowienia piwnicy) ponad 2,5 m. Wynikało to z układu terenu, ale mogło też być efektem etapowości realizacji (Wasik 2016a, s. 74–75, 79, 85–87, 184–188; 2017b, s. 16; 2017c, s. 41–42).

Opisane zamki były skromne w porównaniu do późniejszych rozbudowanych założeń architektonicznych, ponieważ w 2. i 3. ćwierci XIII wieku w Prusach nie był możliwy rozwój monumentalnej architektury murowanej. Składały się na to takie czynniki, jak brak lokalnej tradycji murarskiej i specjalistów (budowniczych/architektów, murarzy, strycharzy itd.), niemal ciągłe wojny, brak odpowiednio rozwiniętej gospodarki itp. Sytuacja ta zmieniła się dopiero od ostatniej ćwierci XIII wieku (Herrmann 2007, s. 290; Arsyński 2010, s. 11, 14; Wasik 2016a, s. 317–318). Zaszły wówczas zmiany – zarówno ilościowa, bowiem dotychczas istniało tylko kilka murowanych zamków w budowie, jak i jakościowa, ponieważ na ten okres

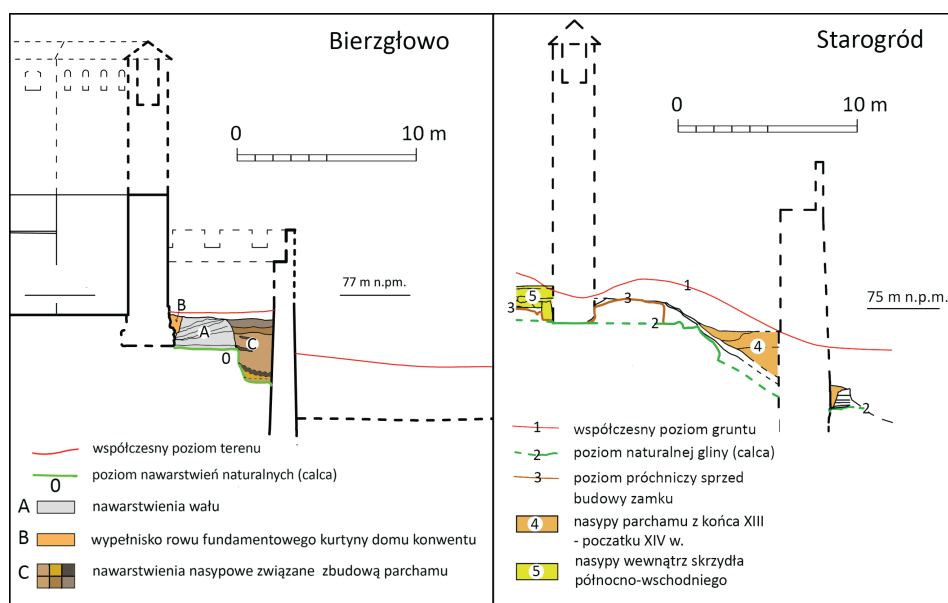
Ryc. 5. Toruń. Przekrój przez skrzydło wschodnie i sąsiedni parcham z zaznaczeniem pierwotnego wału i późniejszego nasypu budowlanego na międzymurzu (wg Chudziakowa, Kola 1974; Nawrocki 2005; rys. B. Wasik)

Fig. 5. Toruń. Cross section of the eastern wing and the neighbouring outer bailey, with the marking of the original ramparts and the later construction embankment in the bailey (after Chudziakowa and Kola 1974; Nawrocki 2005; drawing by B. Wasik)

przypada przyjęcie nowego, monumentalnego modelu zamku – regularnego, czworobocznego kasztelu. Wznoszono go według powtarzalnego schematu, wykonując szeroko zakrojone prace ziemne przekształcające teren (np. Papowo Biskupie, Radzyń Chełmiński, Świecie; Wasik 2016a, s. 319–325).

Wprowadzenie nowego modelu zamku było na tyle istotne, że budowę opisanych wyżej obiektów nieregularnych, której do tego momentu jeszcze nie ukończono, kontynuowano zgodnie z nowym wzorcem. Otrzymywały one dwa, trzy skrzydła spięte krążgankami, a także opcjonalnie pierwszy raz takie elementy jak bergfiedy, parchamy i gdaniska, co upodabniało je do zamków kasztelowych. Podczas tych inwestycji domom konwentów nadawano niemal pełną, ukończoną formę⁹ (Wasik 2016a, s. 319–320). Tak więc w Grudziądzu (ryc. 7), wykorzystując budynek, którego wznoszenie rozpoczęto w poprzednim okresie, wymurowano pełnowymiarowe skrzydło południowe, umieszczając w nim kaplicę, drugie skrzydło wzniesiono od zachodu i oba spięto murowanym krążgankiem. Zbudowano wówczas także cylindryczny bergfied, gdanisko i parcham. Inwestycję tę można datować na koniec XIII–początek XIV wieku. Analogiczne elementy wzniesiono w Toruniu – wymurowano do końca skrzydło południowe, następnie

⁹ Później dodawano jedynie drobne elementy i przebudowywano w znikomym stopniu, co nie wpłynęło na ogólny, podstawowy kształt budynku.

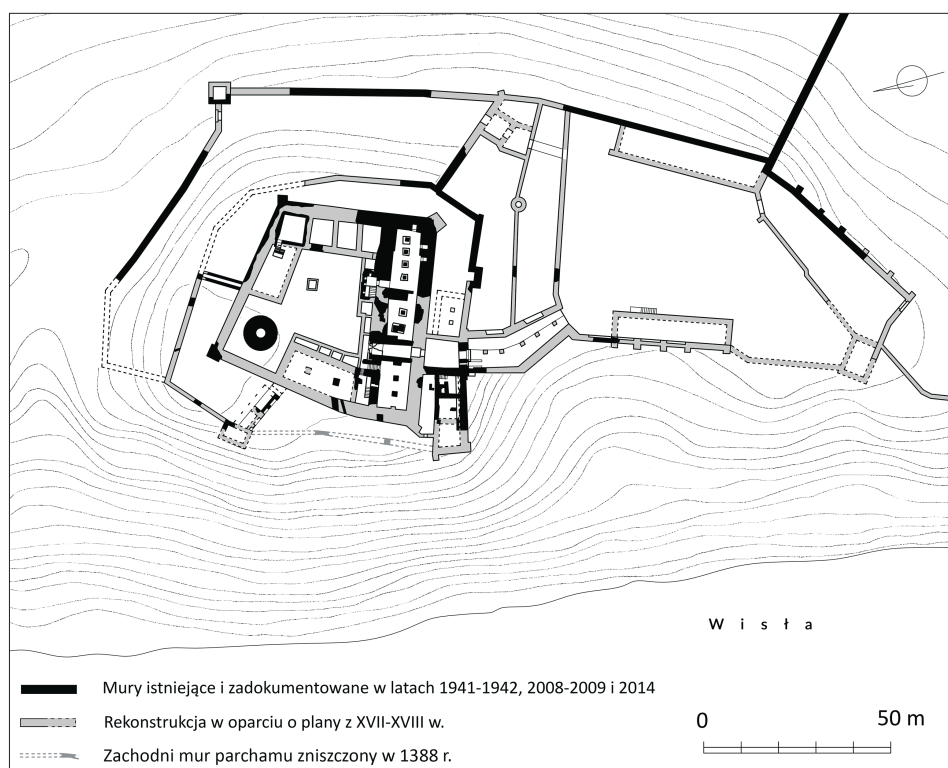

Ryc. 6. Bierzgłowo i Starogród. Przekrój przez rejon parochu (w Bierzgłowie – wschodni, w Starogrodzie – północno-wschodni) z zaznaczeniem nasypów budowlanych z końca XIII–początku XIV wieku (oprac. B. Wasik)

Fig. 6. Bierzgłowo and Starogród. Cross section of the outer bailey region (in Bierzgłów – eastern, in Starogród – north-eastern) with the marking of construction embankments from the end of the 13th–early 14th century (edited by B. Wasik)

zbudowano oktagonalny bergfried, dalej skrzydło wschodnie z krużgankiem, gdaniskiem i paroch (ryc. 8). Zakończenie budowy skrzydła południowego, mieszczącego kaplicę, można datować na lata 80.–90. XIII wieku. Kolejne budowle były, podobnie jak w Grudziądzu, elementami jednej, przemyślanej inwestycji. Ustawienie wieży względem skrzydła wschodniego umożliwiło przerzucenie mostu z ganku obronnego, znad ściętego boku krużganka¹⁰. Na taki sposób komunikacji wskazują źródła pisane. Inwestycję tę datuje się na początek lub pierwsze dekady XIV wieku (Wasik 2014, s. 102–112; 2016a, s. 249–253, 255–258; Józwiak, Trupinda 2016, s. 11), ostatnio zaś na okres od końca XIII wieku do około 1309 roku (Nawrocki 2017, s. 39). Należy tu zwrócić uwagę, że na pieczęci komtura toruńskiego z 1296 roku widnieje wieża zwieńczona krenelażem, stojąca za murem obronnym (Trupinda 2009, s. 126, ryc. 4). Nie można wykluczyć, że była ona inspirowana nowo wybudowaną oktagonalną wieżą zamku, co przesunąłoby początek inwestycji rzeczywiście na około 1290 rok.

¹⁰ Wynika z tego, że w tym miejscu, nad pierwszym piętnem krużganka, była jeszcze jedna kondygnacja. Być może tę wysokość (równą skrzydłu) miał cały korytarz przylegający do skrzydła wschodniego od północy.

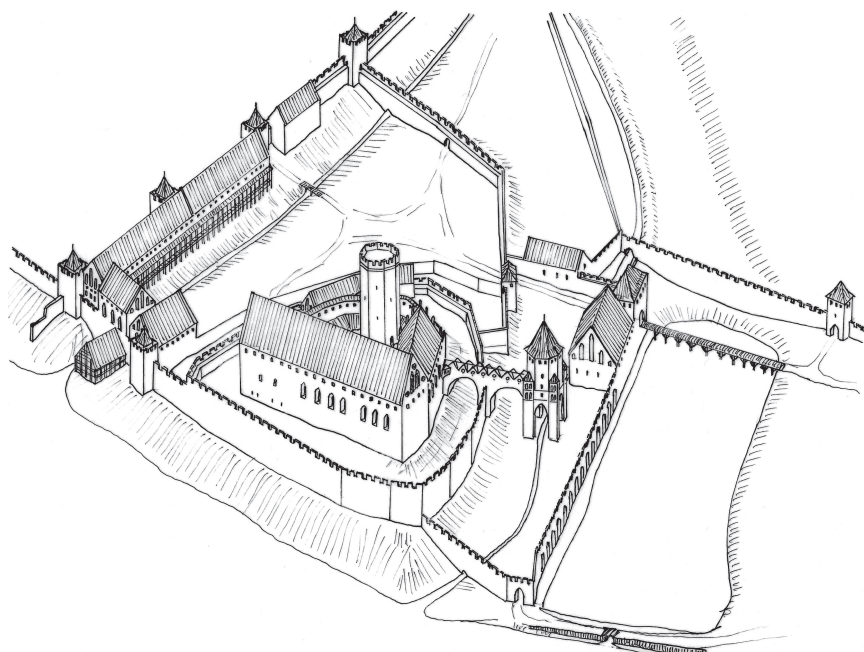
Ryc. 7. Grudziądz. Rzut średniowiecznych murów zamku na podstawie wyników badań archeologicznych oraz nowożytniej ikonografii i lustracji (oprac. B. Wasik)

Fig. 7. Grudziądz. Plan of the medieval castle walls based on the results of archaeological excavations and modern iconography (edited by B. Wasik)

Również w Pokrzywnie i Bałdze w końcu XIII i na przełomie XIII i XIV wieku powstały kilkuskrydłowe domy konwentów (Torbus 2014, s. 13, 69; Wasik 2016a, s. 263–264). Natomiast w przypadku zamku w Dzierzgoniu określenie przekształceń z opisywanego okresu jest niemożliwe, jednak formy kształtek żebrowych z trapezoidalną główką, występujących też w Bierzgłowie, Toruniu i Grudziądzu, jak i detal rzeźbiarski wskazują, że tam także prowadzono inwestycje (Pawłowski 2003, s. 298; 2005, s. 220; Wasik 2014, s. 108; 2016a, s. 162).

W Bierzgłowie w drugiej fazie wzniesiono etapami – których wskazać można przynajmniej pięć – najpierw ukończono skrzydło północne, mieszczące kaplicę, następnie zachodnie, a na końcu południowe, a także ganek (krużganek) i parcham (ryc. 2, 9, 10). Refektarz należy utożsamiać najpewniej z salą środkową na piętrze skrzydła zachodniego, dotąd interpretowaną jako kapitułarz¹¹.

¹¹ Funkcję kapitułarza dla tej sali wskazał C. Steinbrecht (1888, s. 12). Ostatnie badania historyków dowiodły jednak, że kapitułarze, jako odrębne sale, nigdy na zamkach krzyżackich nie funkcjonowały, będąc jedynie pustym wytworem historiograficznym (Jóźwiak, Trupinda 2012, s. 311–317).

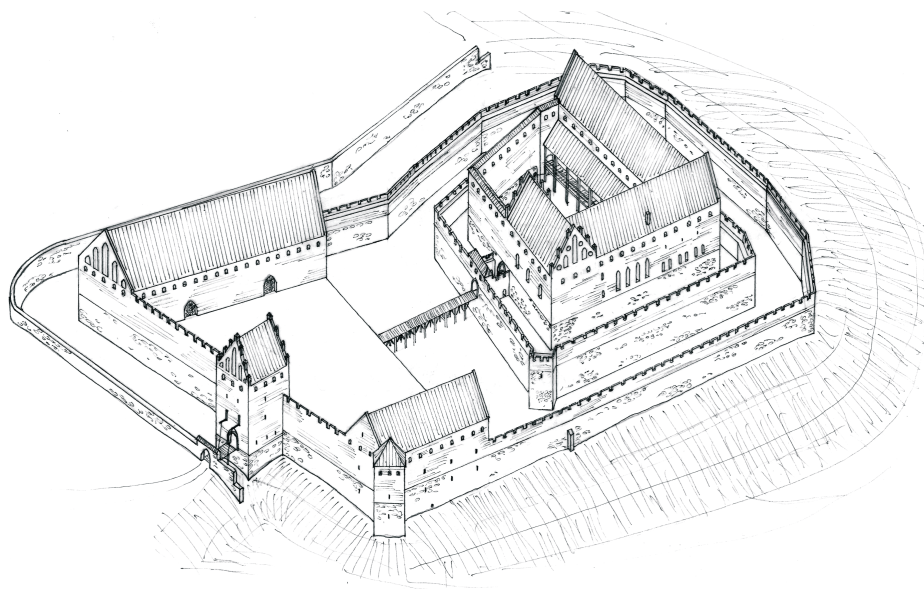
Ryc. 8. Toruń. Rekonstrukcja wyglądu zamku z przełomu XIV i XV wieku (rys. B. Wasik)

Fig. 8. Toruń. Reconstruction of the castle's appearance in the turn of the 14th and 15th centuries (drawing by B. Wasik)

Refektarz oddzielało od kościoła wąskie pomieszczenie, także charakterystyczne dla układu wielu zamków komturek. Przeznaczenie sali południowej jest również niejasne; w niej lub na piętrze skrzydła południowego mieścić musiały się pomieszczenia sypialne¹². Na parterze tego skrzydła (południowego) doszukiwać się natomiast należy kuchni oraz – być może – browaru i piekarni, na co wskazują dwa kanały odprowadzające nieczystości do fosy. Istnienie murowanej postaci krużganka nie jest pewne, gdyż podczas badań archeologicznych nie zarejestrowano fundamentu. W czasie opisywanej rozbudowy zamku powstał też dookólny parcham. W toku badań okazało się też, że w jego narożniku północno-zachodnim (obecnie ściętym i przekształconym w XIX wieku w neogotycką bramę) była najpewniej baszta, po której pozostały strzypia. Tymczasem gdanisko znajdowało się zapewne od wschodu i dostępne było przez – zamurowany obecnie – otwór wejściowy w ścianie szczytowej skrzydła południowego. Ganek musiał mieć lekką, drewnianą konstrukcję, za czym przemawia brak wsporników w elewacji oraz nieduża grubość muru parchamu, o który opierało się pomieszczenie ustępu.

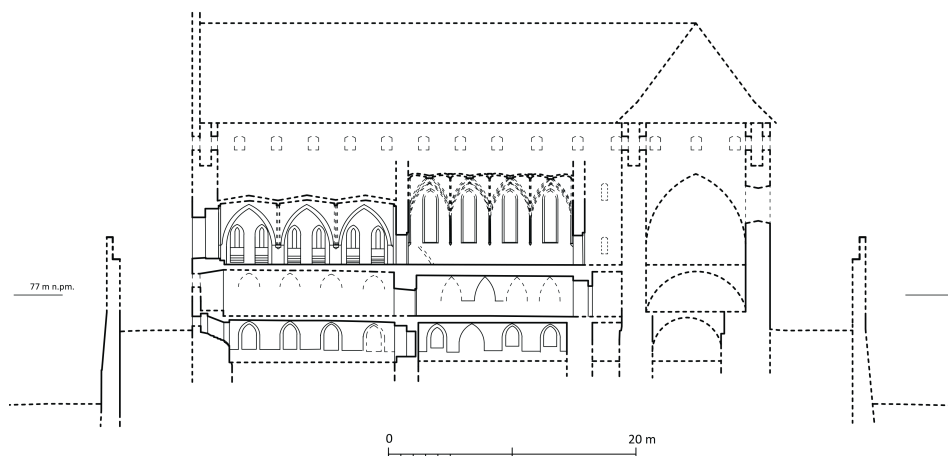
Chronologię rozbudowy zamku w Bierzgłowie można ustalić przede wszystkim na podstawie cech formalno-stylistycznych detalu i architektury. Datowanie

¹² Dormitorium rycerzy zakonnych i pomieszczenie komtura umiejscawiał w skrzydle południowym już C. Steinbrecht (1888, s. 13), co wielokrotnie powtarzano za nim w literaturze.

Ryc. 9. Bierzgłowo. Rekonstrukcja wyglądu zamku z 1. połowy XIV wieku (oprac. B. Wasik)

Fig. 9. Bierzgłowo. Reconstruction of the castle's appearance in the first half of the 14th century (edited by B. Wasik)

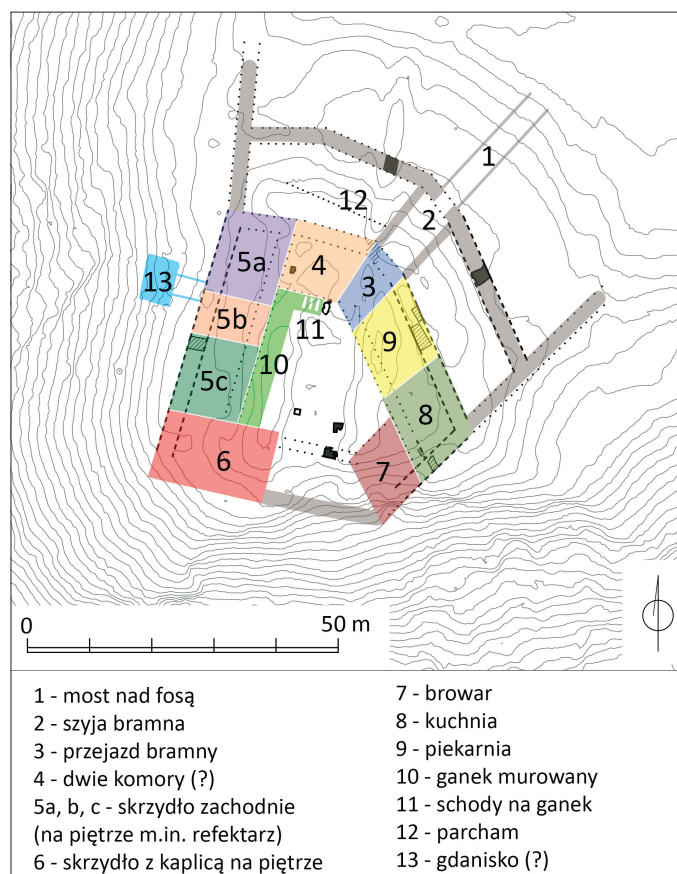
Ryc. 10. Bierzgłowo. Przekrój przez skrzydło zachodnie i północne (widok na zachód) domu konwentu. Rekonstrukcja wyglądu z początku XIV wieku (oprac. B. Wasik)

Fig. 10. Bierzgłowo. Cross section of the western and northern wings (west view) of the house of the order. Reconstruction of the appearance in the beginning of the 14th century (edited by B. Wasik)

kończącego pierwszą fazę muru z wzorem z zendrówek określono już na lata 80. XIII wieku. Podobnie wczesny, zachowawczy w formie jest detal służki opartej na $\frac{3}{4}$ wałkach, pochodzącej z kaplicy (Wasik 2016a, s. 266, przypis 30). Za datowaniem prac budowlanych na lata 80.–90. XIII wieku przemawiają także, wskazywane przez T. Jurkowiłła (1989, s. 59–60), związki detali bierzgłowskich z warsztatem Złotej Bramy (starszych jej partii) w Malborku¹³, a także proste, bez gładów otwory okienne refektarza. Formy detali (ościeżnicowych, żebrowych) mają analogie w budowach realizowanych w końcu XIII i na przełomie XIII i XIV wieku – w Papowie Biskupim, Grudziądzu i Toruniu (Wasik 2016a, s. 162, Aneksy, s. 35). Podobnie datować należy fryz literowy, obiegający archiwoltę portalu bramnego w Bierzgłowie (Mroczko 1980, s. 188–191; Torbus 2004, s. 225; Herrmann 2007, s. 96–97). Na podstawie przytoczonych argumentów drugą fazę budowy zamku w Bierzgłowie można łączyć z okresem od lat. 80. XIII do początku XIV wieku.

W Starogrodzie, podobnie jak w opisywanych wyżej zamkach, mimo znacznego zniszczenia obiektu, udało się ustalić, że dom konwentu otrzymał podstawowy kształt w tym samym okresie – w końcu XIII–początku XIV wieku (ryc. 11, 12). Główna zabudowa o pełnym programie architektonicznym (podpiwniczona z dwiema podstawowymi kondygnacjami naziemnymi i wyżej magazynowo-obronną), skoncentrowana została od zachodu. Ukończono wówczas krótkie skrzydło południowo-zachodnie, mieszczące kaplicę. Wzdłuż boku zamku górującego nad doliną Wisły wzniesiono natomiast, od podstaw, skrzydło zachodnie. Jak można wnioskować z analizy nowożytnych inwentarzy było ono trójdzielne, miało na każdej kondygnacji dwa skrajne większe wnętrza, rozdzielone mniejszym. Rysuje się więc tu powtarzalny dla zamków komturskich podział na trzy lokalności, choć różniący się nieco funkcjonalnie, gdyż zazwyczaj po bokach mniejszego pomieszczenia były kaplica i refektarz (Torbus 2014, s. 357–363). W Starogrodzie – jak wskazano – kaplica zajmowała odrębne skrzydło, a w sąsiadującej z nią sali skrzydła zachodniego mieścił się refektarz (Jóźwiak, Trupinda 2012, s. 340). Obecność w tej części zamku systemu grzewczego z piecem akumulacyjnym, ogrzewającego standardowo refektarza, potwierdza odkrycie charakterystycznej płyty posadzkowej z otworem. Funkcja drugiego, większego wnętrza skrzydła zachodniego – sali północnej, nie jest natomiast pewna. Ze względu na brak na piętrze domu konwentu innego pomieszczenia, które mogłoby mieścić sypialnie braci zakonnych, można przypuszczać, że tam właśnie mieściło się dormitorium. Przy elewacji od strony dziedzińca opisywany budynek miał murowany ganek, znajdujący się tylko z tej strony dziedzińca (*Inwentarz 1614*, s. 99–100; *Inwentarz 1646 i 1676*, s. 36, 119; *Inwentarz 1723–1747*, s. 8; *Inwentarz 1759*, s. 4; Jóźwiak, Trupinda 2012, s. 291–291). W omawianym okresie rozbudowy wzniesiono także

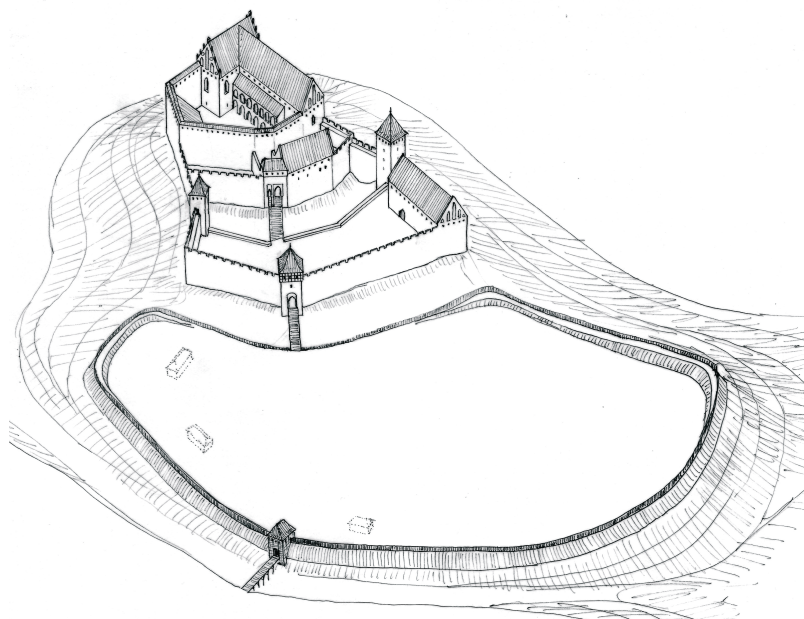
¹³ Kwestia datowania Złotej Bramy jest dyskutowana. Ostatnio zwrócono uwagę na jej fazowość (szerzej – por. Błażejewska 2012, s. 77–79).

Ryc. 11. Starogród. Rekonstrukcja rozplanowania przyziemia domu konwentu z 1. połowy XIV wieku w oparciu o wyniki badań archeologicznych oraz nowożytny opisy inwentaryzacyjne (oprac. B. Wasik)

Fig. 11. Starogród. Reconstruction of the basement layout of the house of the order in the first half of the 14th century based on the results of archaeological excavations and post-medieval inventory descriptions (edited by B. Wasik)

parcham, który wbrew szkicowi inżyniera T. J. Giesego z 1825 roku (Steinbrecht 1888, s. 19, ryc. 23) nie opasywał całego domu konwentu. Wzniesiono go bowiem jedynie od strony przedzamcza I – od północy i północnego wschodu. Gdanisko natomiast umiejscowiono najpewniej przy skrzydle zachodnim, ponieważ tylko z tej strony znajdowała się zabudowa, do której mogło być dostawione, a w inwentarzu z 1614 roku wspomina się tam o dojściu do ustępu (*Inwentarz 1614*, s. 98). Prawdopodobnie z gdaniskiem należy łączyć wyraźną anomalie, wskazującą na duże zasypisko gruzowe, zalegające nad skarpą po zachodniej stronie zamku (Bogacki, Małkowski, Misiewicz 2016).

Ryc. 12. Starogród. Rekonstrukcja wyglądu zamku z przełomu XIV i XV wieku (rys. B. Wasik)

Fig. 12. Starogród. Reconstruction of the castle's appearance in the turn of the 14th and 15th centuries (drawing by B. Wasik)

Podczas badań w 2017 roku pozyskano różne materiały źródłowe, które umożliwiają datowanie budowy opisanych wyżej elementów zamku. Z zasypiska skrzydła zachodniego wydobyto fragment rzeźby architektonicznej, przedstawiającej świętą (być może św. Marię Magdalenę), pochodzącej bez wątpienia z wystroju kaplicy (zapewne z portalu). Rzeźba ta jest taka sama (wykonana z tej samej matrycy) jak zachowana w pełni w Grzywnie Biskupiej pod Chełmżą (wtórnie umieszczona w elewacji kościoła), pochodząca z przełomu XIII i XIV wieku (Błażejewska 2012, s. 121). Podobnie można datować kształtkę laski okiennej o profilu analogicznym do występującego na zamku w Papowie Biskupim (forma ze sfazowanymi narożnikami i wyodrębnionym węgarkiem). Realizację opisywanej inwestycji na koniec XIII–początek XIV wieku potwierdzają cechy naczyń ceramicznych pochodzących z nawarstwień związanych z okresem budowy piwnicy skrzydła zachodniego, nasypu parchamu i rowu fundamentowego muru parchamu.

W Starogrodzie, poza wyżej wymienionymi budynkami, wzdłuż północnej, północno-wschodniej i południowo-wschodniej kurtyny domu konwentu powstały parterowe skrzydła mieszczące pomieszczenia gospodarcze¹⁴. Skrzydło

¹⁴ Charakter zabudowy potwierdzają obserwacje z wykopu nr 3, w którym zadokumentowano między innymi kilka gospodarczych jam z dnami wyłożonymi kamieniami.

północno-wschodnie obejmowało kuchnię i piekarnię, południowo-wschodnie – browar. Ich budowę w murowanej postaci należy datować na 1. połowę XIV wieku (*Inwentarz 1614*, s. 100; *Inwentarz 1646 i 1676*, s. 36–37, 120–121; *Inwentarz 1723–1747*, s. 7; *Inwentarz 1759*, s. 6; Wasik 2017a, s. 53).

Wspomniane inwestycje łączyły też cechy technik budowlanych. W czasie prowadzonych w końcu XIII i na początku XIV wieku przedsięwzięć wykonywano między innymi większe niż we wcześniejszym okresie prace ziemne – nasypowe, charakterystyczne dla wznoszonych wówczas zamków kasztelowych. Ponieważ jednak budowę zamków nieregularnych rozpoczęto we wcześniejszym okresie, miały one w tym przypadku mniejszy zasięg i koncentrowały się przede wszystkim na wznoszonych wówczas parchamach. Jeśli chodzi o dziedzińce, to większą miąższość nasypów odnotować można tylko na zamku w Toruniu; tam formowano je w celu wyrównania i podniesienia poziomu terenu zarówno we wcześniejszym, jak i późniejszym czasie. W Grudziądzu i Pokrzywnie wykonano tylko podstawowe piaskowe podsypki pod bruk dziedzińca. Podobnie było w Starogrodzie – położono tam jedynie warstwę wyrównawczą z gliny o miąższości 20–40 cm (Wasik 2016a, s. 76–77, 82, 84, 90–92, 113–114). W przypadku Bierzgłowa – z powodu braku badań – nie można określić zakresu prac nasypowych na dziedzińcu¹⁵. Z kolei budując parchamy, stawiano zazwyczaj w pierwszej kolejności mur u podnóża stoku pierwotnej fosy, pustą przestrzeń między skarpą a murem, zasypywano, stosując w tym celu najczęściej spiaszczoną glinę. W efekcie powierzchnię parchamu podnoszono, pozostawiając jednak nadal łagodny spadek. Taką sytuację można odnotować na podstawie badań archeologicznych w Toruniu (Wasik 2016a, s. 85–90), a także w Starogrodzie, w którym przy murze nasypano około 2,5 m nawarstwień gliniastych (ryc. 5, 6; Wasik 2017c, s. 45–46). W Bierzgłowie od wschodniej strony zamku postąpiono nieco odmiennie, gdyż rozkopano pierwotny stok fosy (z nawarstwieniami wału ziemnego), wykonując niemal pionowy rów głęboki na około 3,5 m. Od tego poziomu pod mur parchamu wykonano już wykop dopasowany ciasno do szerokości muru, który – sądząc po stwierdzonej na podstawie odwiertów głębokości fosy – miał jeszcze ponad 2 m głębokości. Podczas wznoszenia muru parchamu ten rów, znajdujący się w obrębie międzymurza, sukcesywnie zasypywano gliniastą ziemią z uprzednio przekopanych warstw wału, aż całkowicie wyrównano parcham. Ponieważ kolejne warstwy nasypu odpowiadają poziomowi warstw wyrównawczych kamiennego muru parchamu, to można sądzić, że podnoszenie gruntu, postępujące równolegle z jego budową, zastępowało rusztowanie. To przypuszczenie potwierdza brak otworów maczulcowych w murze parchamu (Wasik 2017b, s. 18).

Mury zamków pruskich wznoszono w wątku wendyjskim, a także gotyckim, który pojawił się w Prusach około roku 1300 (Herrmann 2007, s. 112). Analiza pomiaru cegieł z budowanych w końcu XIII i na początku XIV wieku zamków

¹⁵ Jedyne założony na dziedzińcu sondaż (nr I) objął zasypisko budynku nowożytnego.

nieregularnych wskazuje na zróżnicowanie ich rozmiarów w poszczególnych budynkach i ich partiach; stwierdzono to zarówno w Toruniu i Grudziądzu (Wasik 2014, s. 106–107; 2016a, s. 155), jak i w Bierzgłowie (Wasik 2017b, s. 19). Można z tego wnioskować że nie zgromadzono od razu dużego zapasu cegieł, który wystarczyłby na całą inwestycję, ale dostarczano budulec stopniowo, partiami. Jednocześnie cechy formalne i stylistyczne architektury wskazują, że wznoszone wówczas budynki stanowiły elementy planowanej całości (Wasik 2014, s. 102–111). Etapowości wykonywania inwestycji z przełomu XIII i XIV wieku można domyślać się także w przypadku domu konwentu w Starogrodzie, lecz stan zachowania nie pozwala tego jednoznacznie ustalić.

Cechą opisywanego okresu rozbudowy zamków było także stosowanie różnorodnego detalu architektonicznego, w tym rzeźbiarskiego, co dowiodło przytoczone już odkrycie ze Starogrodu, ale wskazać tu można także portal bierzgłowski lub detale z zamku w Toruniu. Stosowano także glazurowaną ceramikę budowlaną (zieloną, żółtą, czarną lub brązową), w tym nawet tak barwione dachówki. Wykorzystywanie takich detali jest potwierdzone w przypadku toruńskiego i grudziądzkiego domu konwentu, w Bierzgłowie natomiast można wskazać szklwiony fryz literowy (Wasik 2016a, s. 224–226). Ostatnie badania udowodniły także występowanie tak zdobnego detalu w Starogrodzie, gdyż wspomniana kształtka laski okiennej pokryta jest zielonym szklwem (Wasik 2017c, s. 47).

Reasumując, należy stwierdzić, że w świetle nowych badań obiekty w Starogrodzie i Bierzgłowie dobrze wpasowują się w nurt przekształceń zamków nieregularnych, a ich rozpoznanie uzupełniło wiedzę na temat tego typu założeń. Jednocześnie należy pamiętać, że poza opisanymi zamkami wysokimi, warownie miały jeszcze przedzamcza – w Bierzgłowie jedno, a w Starogrodzie dwa (murowane i drewniano-ziemne). Trzeba podkreślić złożony proces przekształceń nieregularnych domów konwentów, który podzielić można na dwa zasadnicze okresy. W pierwszym, trwającym do około 1280 roku, rozpoczęto zastępowanie drewniano-ziemnej zabudowy starszych warowni komturskich obiektami murowanymi. Wznoszono wówczas mury obwodowe i murowano pojedyncze budynki. W tym czasie nie planowano jeszcze kilkukrzydłowej zabudowy wewnętrznej. Większość budynków zapewne nadal miała drewniane konstrukcje. Po analizie wymienionych w artykule obiektów zarysował się ich podział na dwie grupy o nieco odmiennych cechach. Zamki o starszej genezie, których budowę rozpoczęto w latach 50.–60. XIII wieku (w Toruniu, Starogrodzie, Bałgdze), miały plan bardziej wieloboczny od późniejszych założeń, ich obwód od strony najłatwiej dostępnej wielokrotnie się załamywał. Pierwsza murowana zabudowa wewnętrzna nie powstawała w nich łącznie z murami obwodowymi, ale w kolejnym etapie. Znajdowała się w przeciwległej części założenia w stosunku do najłatwiej dostępnej strony zamku. Natomiast w zamkach nieco młodszych

Ryc. 13. Fragment rzeźby architektonicznej ze Starogrodu (po lewej; fot. B. Wasik) oraz wykonana według tego samego wzoru (matrycy) rzeźba przedstawiająca świętą (być może św. Marię Magdalenę) z elewacji kościoła w Grzywnie Biskupiej (po prawej; wg Błażejewska 2012; fot. A. Skowroński)

Fig. 13. Fragment of an architectural sculpture from Starogród (on the left; photo by B. Wasik) and a sculpture made of the same pattern (mould) depicting a saint (perhaps St Mary Magdalene) from the facade of the church in Grzywna Biskupia (on the right; after Błażejewska 2012; photo by A. Skowroński)

(w Grudziądzu, Pokrzywnie), datowanych na lata 70.–80. XIII wieku, murowany budynek wznoszono łącznie z kurtyną, umiejscawiając go od frontu. Ponadto z tej najłatwiej dostępnej strony opisywane zamki posiadały prostą kurtynę. Jednocześnie w rzutach tych nadal nieregularnych założeń widać – większą niż we wcześniejszych – tendencję do układu czworobocznego. Zamek w Bierzgłowie zdaje się łączyć obie te grupy – układem przypomina młodsze założenia, ale fakt, że budynek wewnętrzny dostawiono w kolejnym etapie w stosunku do murowania kurtyny, przybliża go do pierwszej grupy – starszych założeń.

Po 1280 roku, gdy rozpoczynano budowę najwcześniejszych kaszteli nad Zalewem Wiślanym i na ziemi chełmińskiej, kontynuowano wznoszenie niedokończonych zamków nieregularnych (Torbus 2014, s. 93–167). Nastąpiły wówczas zmiany dotychczasowych skromnych planów budowlanych, w efekcie czego zrealizowano założenia w przemyśłany sposób nawiązujące do modelu zamku kasztelowego, przy zachowaniu rzutu nieregularnego, będącego efektem trwającej od poprzedniego okresu budowy. Te wielkie inwestycje z końca XIII i początku XIV wieku były możliwe do wykonania dzięki okresowi stabilizacji oraz gwałtownego

rozwoju władztwa zakonnego w Prusach po zakończeniu podbojów. Rozmachem i klasą artystyczną odpowiadały one nowym potrzebom rycerzy zakonnych w tej prowincji, odzwierciedlając jej rosnące znaczenie w ramach posiadłości Zakonu. Aby lepiej zrozumieć te zmiany trzeba na nie spojrzeć w szerszym kontekście. Ów rozwój inwestycji krzyżackich nastąpił bowiem w istotnym momencie dla zakonu niemieckiego. Krzyżowcy wypierani byli wówczas z Ziemi Świętej, w 1271 roku Krzyżacy utracili swój główny tamtejszy zamek Montfort, a w 1291 roku padła ostatnia stolica Królestwa Jerozolimskiego – Akka. Siedziba wielkiego mistrza zakonu krzyżackiego została wówczas przeniesiona do Wenecji. Utrata posiadłości w Ziemi Świętej, która była dotąd centrum Zakonu wpłynęła na wzrost znaczenia posiadłości pruskich (Arszyński 2010, s. 14). Urosły aspiracje tamtejszych dygnitarzy krzyżackich, zarówno odnośnie do podległych im ziem, jak i całej korporacji. Doprowadziło to w efekcie do przeniesienia siedziby głowy Zakonu z Wenecji do Malborka, co nie obyło się bez perturbacji. Przybyły w 1309 roku do Prus wielki mistrz Zygfryd von Feuchtwangen pozostawał *de facto* w cieniu lokalnych dygnitarzy, natomiast jego następcą Karl von Trier, popadł z nimi w konflikt i opuścił Prusy. W związku z tym Malbork został stałą siedzibą wielkich mistrzów dopiero od 1324 roku (Jóźwiak 2001, s. 38–39, 85–86; 2009, s. 126–127; Jóźwiak, Trupinda 2011, s. 157–159). Być może więc rozkwit budownictwa zamkowego w Prusach po około 1280 roku i przyjęcie modelu kasztelowego należy także rozpatrywać w kontekście rosnącego znaczenia i aspiracji „emancypującej” pruskiej gałęzi zakonu krzyżackiego w tym okresie, a nie tylko jako przejaw dążeń Zakonu jako całości.

Bibliografia

Źródła

CDW	– <i>Codex Diplomaticus Warmiensisoder Regesten und Urkundenzur Geschichte Ermlands</i> , t. 1, oprac. C. P. Woelky, J. M. Saage, Braunsberg 1860.
<i>Inwentarz 1614</i>	– <i>Inwentarz dóbr biskupstwa chełmińskiego z r. 1614 z uwzględnieniem późniejszych do roku 1759</i> , wyd. A. Mańkowski, Toruń 1927.
<i>Inwentarz 1759</i>	– <i>Inwentarz dóbr biskupstwa chełmińskiego z r. 1759</i> , wyd. R. Mienicki, Toruń 1958.
<i>Inwentarze 1646 i 1676</i>	– <i>Inwentarze dóbr biskupstwa chełmińskiego (1646 i 1676)</i> , wyd. R. Mienicki, Toruń 1955.
<i>Inwentarze 1723–1747</i>	– <i>Inwentarze dóbr biskupstwa chełmińskiego (1723–1747)</i> , wyd. R. Mienicki, Toruń 1956.
<i>Piotr z Dusburga</i>	– <i>Piotr z Dusburga. Kronika ziem pruskich</i> , tłum. S. Wyszołmirski, komentarze J. Wenta, Toruń 2004.

Literatura

- Arszyński M.
2010 *Architektura warowna zakonu krzyżackiego w Prusach*, [w:] *Fundacje artystyczne na terenie państwa krzyżackiego w Prusach*, t. 2: *Eseje*, red. B. Pospieszna, Malbork, s. 7–45.
- Bogacki M., Małkowski W., Misiewicz K.
2016 Sprawozdanie z I etapu badań nieinwazyjnych wykonanych w maju 2016 roku w ramach projektu NPRH „Castra Terre Culmensis”, maszynopis w Instytucie Archeologii UMK, Toruń.
- Błażejewska A.
2012 *Rzeźba w Prusach krzyżackich do połowy XIV wieku. Źródła stylu*, Toruń.
- Chudziakowa J., Kola A.
1974 *Źródła archeologiczne z terenu zamku krzyżackiego w Toruniu (Badania 1958–1966 r.)*, Towarzystwo Naukowe w Toruniu, *Prace Archeologiczne*, nr 6, Warszawa–Poznań.
- Heise J.
1887 *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Westpreussen*, z. 5: *Der Kreis Kulm, Danzig*.
- Herrmann Ch.
2007 *Mittelalterliche Architektur im Preussenland. Untersuchungen zur Frage der Kunstlandschaft und Geographie*, Petersberg–Olsztyn.
- Heym W.
1933 *Das „Altschlößchen” in Marienwerder*, *Zeitschrift des historischen Vereins für Regierungsbezirk Marienwerder*, t. 69, s. 3–28.
- Jóźwiak S.
1997 *Powstanie i rozwój struktury administracyjno-terytorialnej zakonu krzyżackiego na Kujawach i ziemi chełmińskiej w latach 1246–1343*, Toruń.
2001 *Centralne i terytorialne organy władzy zakonu krzyżackiego w Prusach w latach 1228–1410*, Toruń.
2009 *Centralne organy władzy*, [w:] M. Biskup i in., *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Władza i społeczeństwo*, Warszawa, s. 123–132.
- Jóźwiak S., Trupinda J.
2011 *Organizacja życia na zamku krzyżackim w Malborku w czasach wielkich mistrzów (1309–1457)*, Malbork.
2012 *Krzyżackie zamki komture w Prusach. Topografia i układ przestrzenny na podstawie średniowiecznych źródeł pisanych*, Toruń.
2016 *Topografia i układ przestrzenny krzyżackiego komturego zamku w Toruniu w świetle średniowiecznych źródeł pisanych*, *Zapiski Historyczne*, t. 81, z. 3, s. 7–35.
- Jurkowlanec T.
1989 *Gotycka rzeźba architektoniczna w Prusach*, Wrocław.

- Löwner M.
1998 *Die Einrichtung von Verwaltungsstrukturen in Preussen durch den Deutschen Orden bis zur Mitte des 13. Jahrhunderts*, Wiesbaden.
- Mroczo T.
1980 *Architektura gotycka na ziemi chełmińskiej*, Warszawa.
- Nawrocki Z.
2005 *Zamek krzyżacki w Toruniu. Dzieje budowy, upadek, ponowne zagospodarowanie*, Rocznik Muzeum w Toruniu, t. 13–14, s. 7–72.
2017 *Zamek krzyżacki w Toruniu XIII–XXI w. Studium historyczno-architektoniczne z katalogiem detalu architektonicznego ze zbiorów Muzeum Okręgowego w Toruniu*, cz. 1: *Budowa, upadek i ponowne zagospodarowanie*, Toruń, s. 10–83.
- Pawłowski A.
2003 *Zamek w Dzierzgoniu w świetle źródeł pisanych i badań archeologiczno-architektonicznych*, [w:] *Pogranicze polsko-pruskie i krzyżackie. Materiały z konferencji naukowej. Górzno, 1–2 czerwca 2002 r.*, red. K. Grążawski, Włocławek–Brodnica, s. 277–300.
2005 *Zamek w Dzierzgoniu odsłania swe tajemnice. Wyniki badań archeologiczno-architektonicznych w latach 1998–2003*, [w:] *XIV Sesja Pomorzoznawcza*, t. 2: *Od wczesnego średniowiecza do czasów nowożytnych*, red. H. Paner, M. Fudziński, Gdańsk, s. 207–229.
2008 *Próba rekonstrukcji zamku w Dzierzgoniu*, [w:] *Pogranicze polsko-pruskie i krzyżackie (II)*, red. K. Grążawski, Włocławek–Brodnica, s. 209–236.
- Steinbrecht C.
1888 *Die Baukunst des Deutschen Ritterordens in Preussen*, t. 2: *Preussen zur Zeit der Landmeister*, Berlin.
- Toeppen M.
1880 *Zur Baugeschichte der Ordens- und Bischofsschlösser in Preußen*, Zeitschrift des Westpreußischen Geschichtsvereins, nr 1, s. 1–44.
- Torbus T.
1998 *Die Konventsburgen in Deutschordensland Preussen*, München.
2004 *Anmerkungen zu den Verzieungsformen aus Glasur und Schwarz gebranten Köpfen an den Deutschordensburgen– eine Bestandsaufnahme. Klassifizierung und der Versuch, ihre Herkunft zu bestimmen*, [w:] *Castrumbene*, nr 5: *Castle and church*, red. L. Kajzer, H. Paner, Gdańsk, s. 219–238.
2014 *Zamki konwentualne państwa krzyżackiego w Prusach*, Gdańsk.
- Trupinda J.
2009 *Znaki władzy zakonu Niemieckiego w Prusach w XIII i w I połowie XIV wieku*, [w:] „Rzeź Gdańska” z 1308 roku w świetle najnowszych badań. Materiały z sesji naukowej 12–13 listopada 2008, red. B. Słowiński, Gdańsk, s. 125–145.
- Wasik B.
2014 *Prace budowlane na zamkach w Grudziądzu i Toruniu u progu XIV wieku. Przyczynek do badań nad średniowiecznymi warsztatami budowlanymi w Prusach*, Rocznik Grudziądzki, t. 22, s. 99–112.

- 2016a *Budownictwo zamkowe na ziemi chełmińskiej (od XIII do XV wieku)*, Toruń.
- 2016b *Początki krzyżackich zamków na ziemi chełmińskiej. Pierwsze warownie i obiekty murowane*, *Archaeologia Historica Polona*, t. 24, s. 233–260.
- 2017a Relikty architektury i technika budowy zamku, [w:] Sprawozdanie z badań archeologiczno-architektonicznych zamku w Starogrodzie (stan. nr 1) przeprowadzonych w 2017 roku, red. B. Wasik, maszynopis w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Toruniu, Toruń, s. 39–49.
- 2017b Układ przestrzenny i fazy funkcjonowania zamku, [w:] Sprawozdanie z badań archeologiczno-architektonicznych zamku w Starogrodzie (stan. nr 1) przeprowadzonych w 2017 roku, red. B. Wasik, maszynopis w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Toruniu, Toruń, s. 50–55.
- 2017c Wnioski z analizy architektonicznej zamku wysokiego w Bierzgłowie, maszynopis w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Toruniu, Toruń.

*TEUTONIC ORDER'S CASTLES IN STAROGRÓD AND BIERZGŁOWO
AGAINST THE BACKGROUND OF OTHER COMMANDERS'
IRREGULAR SEATS IN THE LIGHT OF NEW RESEARCH*

Keywords: Teutonic Order, Teutonic Knights, Teutonic Order's castle, house of the order, irregular castle, Starogród, Bierzgłowo, Bierzgłowo Castle.

Summary

The construction history of irregular castles is complicated and reflects the changes taking place in Teutonic Order construction in the 13th–14th centuries. They were erected in the place of older wooden and earthen strongholds, which was confirmed in Starogród and Bierzgłowo. Between the mid-13th century and around 1280, some wooden and earthen strongholds were transformed into masonry castles. These were modest structures consisting of a perimeter of walls and a single masonry building. After around 1280, when socio-political conditions enabled the development of monumental architecture, the construction of these structures was continued according to a new pattern inspired by the castle which had two or three wings, connected by covered walks (cloisters) as well as *danskers*, and sometimes also *bergfrieds* and outer baileys. The recognised transformations of castles in Starogród and Bierzgłowo are fully in line with the presented model of changes and complement the knowledge about the earliest castles in Prussia.